

Verantwoording van de digitale uitgave van de Statenvertaling 1637

door Nicoline van der Sijs

Bron

De uitgave betreft de digitale versie van de bijbel die bekend staat als de Statenvertaling of Statenbijbel van 1637 en waarvan de titelpagina luidt:

BIBLIA, Dat is: De gantsche H. Schrifture, vervattende alle de Canonijcke Boecken des Ouden en des Nieuwen TESTAMENTS. Nu Eerst, Door last der Hoogh-Mog: HEEREN STATEN GENERAEL vande Vereenighde Nederlanden, en volgens het Besluit van de Synode Nationael, gehouden tot Dordrecht, inde Iaeren 1618 ende 1619. Uyt de Oorspronckelijcke talen in onse Neder-landtsche tale getrouwelijck over-geset [...], Tot LEYDEN, Gedruckt bij Paulus Aertsz. van Ravensteyn, Voor de Weduwe ende Erfgenamen van wijlen Hillebrant Jacobsz. van Wouw, Ordinaris Druckers vande Hoogh-Mog: Heeren STATEN GENERAEL
Deze digitale editie geeft de volledige bijbeltekst, inclusief de inleidingen op de bijbelboeken en hoofdstukken, de kanttekeningen, en de registers op het Oude en het Nieuwe Testament. Als 'legger' is gebruik gemaakt van het exemplaar dat berust in de bibliotheek van het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) te Haarlem, signatuur 31"1637"-Stat/ 6386 C. Fotoscans hiervan zijn door het NBG op internet gepubliceerd op de website www.bijbelsdigitaal.nl.

De vingerafdruk van de editie waarvan dit exemplaar deel uitmaakt, luidt volgens de STCN (Short Title Catalogue, the Netherlands):

000002 - 1a1=1a2 *2 n,\$ - *2a1 (a2) en-am : 2a2 (l) te,\$ - 1b1 A de\$: 1b2 3B5 1.\$54.\$5.\$Si - 2b1 (a) Ver : 2b2 (e)3 tum,\$en - 3a1=3a2 (‡) lle - 3b1 A \$2 : 3b2 Z5 ebeel - 4a1=4a2 *2 n\$w - 4b1 A \$m : 4b2 2E3 p\$gefondee - *c1 A2 rko : c2 F2 \$ - 5a1 (†2) t.\$2.\$: 5a2 (†3) t\$he - 6b1 (a) ae : *6b2 (n2) \$sy\$in. Collatie: *2 a-l2 A-3B6, 2a-d6 2e4, ‡2 2A-Z6, 2*2 3A-2D6 32E4, 4A-F2, †4 3a-m6 3n4 (2e4 blank)

De STCN somt acht andere exemplaren van deze editie op, die zich bevinden in wetenschappelijke bibliotheken in binnen- en buitenland. De bibliotheek van het NBG bezit, naast de uitgave die als legger diende, nog twee andere exemplaren van de Statenvertaling uit 1637.

Achtergrond van het Bijbeldigitaliseringsproject

In juni 2007 heeft Nicoline van der Sijs in verschillende media een oproep gedaan voor hulp van vrijwilligers bij het digitaliseren van de Statenvertaling 1637. Hierop is massaal gereageerd. Uiteindelijk hebben honderd mensen (zie de lijst met medewerkers hieronder) een bijdrage geleverd aan het overtikken en tot tweemaal toe corrigeren van de tekst van de Statenvertaling. Het Bijbeldigitaliseringsproject is inmiddels uitgebreid met andere laatmiddeleeuwse en vroegmoderne bijbelvertalingen waarvan het NBG inmiddels de afbeeldingen op internet heeft geplaatst, zoals de Delftse bijbel uit 1477, de Leuvense bijbel uit 1548 en de Lutherse bijbel uit 1648. Tevens wordt er gewerkt aan een digitale versie van de tweede druk van de Statenvertaling uit 1657.

Het Bijbeldigitaliseringsproject wordt gesteund door de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl), het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL), het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) en de Nederlandse Taalunie. De digitale tekstuitgave van de Statenvertaling wordt gepubliceerd op de websites van dbnl, INL en NBG, waarbij iedere instelling een eigen vormgeving en andere zoekmogelijkheden biedt.

Een apart project vormt de Friese bijbelvertaling van G.A. Wumkes uit 1943, waarvan de gedigitaliseerde versie te vinden is op de website van de Digitale Historische Bibliotheek Friesland (www.wumkes.nl) en op de website van het NBG (www.biblija.net). Digitalisering van de Friese bijbelvertaling wordt tevens gesteund door de Fryske Akademy.

Medewerkers aan de digitale uitgave van de Statenvertaling 1637

Aan het overtuiken en tot tweemaal toe corrigeren van de tekst van de Statenvertaling hebben honderd mensen een bijdrage geleverd. De medewerkers hebben in principe een of meer – sommigen zelfs aanzienlijk meer! – porties van de tekst van de Statenvertaling 1637 overgetikt. Een portie bestond uit gemiddeld 10 pagina's bijbeltekst of 10 pagina's kanttekeningen. Een aantal van de medewerkers heeft zich, meestal naast de overtuikwerkzaamheden, beziggehouden met de correctie van door anderen overgetikte porties; in onderstaande lijst is dit achter de desbetreffende namen toegevoegd.

Coördinatie

dr. Nicoline van der Sijs, Utrecht (NL)

Medewerkers

drs. Zayd Abdulla, Den Haag (NL)
drs. Heijo Willem Alting, Sint Jansteen (NL)
drs. M.P. Angenent MPA, Utrecht (NL)
drs. Christine van Baalen, Maassluis (NL)
drs. Sybe Bakker, Groningen (NL) (*tevens corrector*)
drs. Ynze A. Baumfalk, Amsterdam (NL)
drs. Lydeke van Beek, Leiden (NL)
drs. Hans Beelen, Oldenburg (D) (*tevens corrector*)
drs. Jan van den Berg, Goirle (NL) (*tevens corrector*)
dr. Ingrid Biesheuvel, Rijswijk (NL) (*corrector*)
mr. Geertje Bikker, Oudewater (NL)
mr. drs. Jan Blok, Bergen (NL)
dr. Roland de Bonth, Voorschoten (NL)
dr. Ingrid de Bonth-Weekhout, Voorschoten (NL)
dr. Nico van den Boogert, Vlaardingen (NL)
drs. Gerrit-Jan Bosman, Kaatsheuvel (NL)
Gerrit Breman, Bennekom (NL)
drs. Ton van Bruggen, Arnhem (NL)
Frans Collignon, Huizen (NL)
drs. Mieke van Dalen, Den Haag (NL)
Rob van Dam, Haarlem (NL)
dr. Henk Duits, Hilversum (NL) (*tevens corrector*)
mr. drs. Th.H.M. (Theo) Ebben, Zoetermeer (NL)
drs. Dirkje Ebbens, Culemborg (NL) (*tevens corrector*)
drs. Romke E. Egbers, Meppel (NL)
drs. Trix Eisenhardt, Herent (B)
drs. Astrid Enderman, Nijmegen (NL)
Jaap Engelsman, Amsterdam (NL)
Jasper den Engelsman, Zoetermeer (NL)
Jakobus Folkersma, Mariëenberg (NL)
drs. Dirk Geirnaert, Leiden (NL)
drs. Herman de Graef, Bazel (B)
drs. Nico Groen, Haarlem (NL) (*corrector*)
drs. Fleur van Groen, Amsterdam (NL)
drs. Elisabeth d'Halleweyn, Utrecht (NL) (*corrector*)
M.N. den Harder, Soest (NL)

dr. Ton Harmsen, Rotterdam (NL)
drs. Maarten Heerlien, Den Haag (NL)
Ruud Hendrickx, Brussel (B) (*tevens corrector*)
Jet Hoeks-Stuitje, Nijmegen (NL)
prof. dr. Joop van der Horst, Herent (B)
mr. Frits Houtman, Berg en Dal (NL)
drs. Lenneke Ingenegeren-Boesveld, Bussum (NL)
drs. Maartje Janssen, Amsterdam (NL)
drs. Hanneke de Jong, Dirksland (NL)
drs. Mieke de Jong, Elst (NL)
dr. Thera de Jong, Emmeloord (NL)
drs. Wil de Jonge, Oosterhout (NL)
Cathrien Jonker, Groningen (NL)
prof.em. dr. Joost Jonkman, Wassenaar (NL)
drs. Peter Jonkman en Els Jonkman-van den Broek, Voorburg (NL)
drs. Immie van Kalken, Amsterdam (NL)
Bob Kernkamp, Wageningen (NL)
dr. J.J. (Jantien) Kettenes-van den Bosch, Putten (NL) (*tevens corrector*)
Bertus Keuter, Espel (NL)
drs. Paula Koning, Rotterdam (NL)
Nel Kouwenhoven, Dordrecht (NL)
René Kurpershoek, Amsterdam (NL)
drs. Ronald Lamars, Houten (NL)
Bram Laport, Middelburg (NL) (*tevens corrector*)
mr. Michiel van der Leeuw, Bennekom (NL)
Marja van der Linden-Taal, Heinkenszand (NL) (*tevens corrector*)
Joannes Maas, Riel (NL)
Fred Matter, Bussum (NL)
dr. Marijke Mooijaart, Leiden (NL) (*corrector*)
dr. Rogier Nieuweboer, Helsinki (FIN)
Ans van Nifterick Post, Rijswijk (NL)
Gerard Oevering, Dordrecht (NL)
drs. Susanne Parren, Utrecht (NL)
Elly Pijpers, Rotterdam (NL)
drs. M.S.L. Plokker, Driebergen (NL)
dr. Atie Pols, Leiden (NL)
Jet Quadekker, Den Haag (NL)
dr. Hugo Quené, Utrecht (NL)
Henk van de Rest, Alphen N.B. (NL)
Marleen van Rheden, 's-Hertogenbosch (NL)
Jan de Ridder, Roosendaal (NL)
ir. drs. Jaap van Rosse, Den Haag (NL) (*tevens corrector*)
dr. Harrie Scholtmeijer, Emmeloord (NL)
dr. Tanneke Schoonheim, Leiden (NL) (*tevens corrector*)
dr. ir. Frits Schutte, Goor (NL) (*tevens corrector*)
Patrick Slechten, Leuven (B)
drs. Saramarie Snoeij, Katwijk (NL)
Thomas Somers, Brussel (B)
Dianne Steuten, MA, Nijmegen (NL)
drs. Dagmar Stiebral, Den Haag (NL)

drs. Arno van der Valk, Bennekom (NL)
drs. Annemarie Verhulst-Snoei en Drs. Jeroen Verhulst, Zoetermeer (NL)
Louis Vermeulen, Rotterdam (NL)
Aart Vingerling, Ochten (NL)
Wim Visser, Castricum (NL)
Henk van Waveren, em. rem. pred. Almelo (NL)
drs. J.M.A. (Koos) van der Werff, Rotterdam (NL)
drs. Frans Wetzels, Breda (NL) (*tevens corrector*)
drs. Joke van der Wey, Amsterdam (NL)
Jan Dirk Wiegman, Alphen a.d. Rijn (NL)
Tineke Wiltink-Raak en Herman Wiltink, Krimpen a/d IJssel (NL) (*tevens correctoren*)
dr. Ton van der Wouden, Leiden (NL)
drs. Anton Zoutewelle, Utrecht (NL)

Een aantal personen verdient bijzondere vermelding vanwege hun meer dan gemiddelde bijdrage. Om te beginnen Ingrid Biesheuvel, die verreweg het grootste aantal porties heeft gecorrigeerd. Voorts Hans Beelen, Jan van den Berg, Ruud Hendrickx, Marja van der Linden, Frits Schutte en Herman Wiltink, die een groot aantal porties voor de tweede maal hebben gecorrigeerd en tot bijbelboeken hebben samengesmeed, waarna Hans Beelen, Frits Schutte en Herman Wiltink bovendien alle nootnummers hebben gecontroleerd en hiervan overzichten hebben aangelegd voor de verdere technische verwerking. Tanneke Schoonheim en Jantien Kettenes hebben het complete register van het Oude respectievelijk Nieuwe Testament gecorrigeerd. Sybe Bakker heeft de rol gespeeld van geduldige en betrouwbare vraagbaak.

Voor het Bijbeldigitaliseringsproject is een besloten e-maildiscussiegroep opgericht (gemodereerd door Jaap Engelsman) waarin de vrijwilligers informatie met elkaar uitwisselen. Het INL heeft, met Dick Wortel als webbeheerder, voor vrijwilligers en geïnteresseerden een apart onderdeel van zijn website ingericht, en ook verder ondersteunende werkzaamheden verricht. Adviezen over enkele Hebreeuwse woorden zijn verschaft door Henk Heikens en Hans van Deukeren, en over een Griekse taalkwestie door Philippus Roorda.

Het ontstaan van de Statenvertaling 1637

Tot de vervaardiging van een nieuwe protestantse bijbelvertaling werd besloten tijdens de Nationale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland, die in de jaren 1618 en 1619 in Dordrecht gehouden werd. Men wilde een vertaling uit de grondtekst, zoals ook andere landen die kenden. In de Nederlanden was de in gebruik zijnde vertaling bij de gereformeerden de Deux-Aesbijbel er één die alleen wat betreft het Nieuwe Testament terugging op de grondtekst. Het Oude Testament daarin was vertaald uit Luther en diens vertaalmethode werd afgewezen omdat deze te vrij was. Men wilde een bijbelvertaling die het spreken van God zo dicht mogelijk zou benaderen, omdat men van mening was dat er een nauw verband bestond tussen de bijbeltaal en inhoud ervan. Daarnaast wenste men in de nog jonge staat één bijbelvertaling, niet alleen om zich op te beroepen in de strijd tegen de rooms-katholieken, maar ook om de predikanten, die vaak nog onbekend waren met de grondtalen, van dienst te zijn. Een ander argument was dat door de kerkelijke strijd tijdens het Bestand de eenheid van de kerk in gevaar was gekomen en daarmee ook de eenheid van de staat – dat ging in die tijd samen. Bij het streven naar een confessionele eenheid achtte men één bijbelvertaling gepaard aan één uitleg van de bijbel nodig.

De nieuwe vertaling moest dus uitgaan van de grondteksten, en verder moesten de vertalers gebruik maken van de beste vertalingen, commentaren en woordenboeken die voorhanden waren. De vertaling diende zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke talen aan te sluiten, waarbij de manier van spreken in het Hebreeuws en Grieks behouden moest blijven, voor zover het Nederlands dit toeliet. Deze regel zou beslissend zijn voor het hebraïserende taaleigen van de Statenvertaling. In aantekeningen moest een verklaring gegeven worden, wanneer het karakter van de vertaling een bepaalde weergave niet toestond. Al deze en andere verklarende toevoegingen moesten duidelijk worden onderscheiden van de tekst, bij voorkeur met een ander lettertype en in de marges geplaatst. Boven elk hoofdstuk en bij ieder bijbelboek moest een inleiding geplaatst worden.

De opdracht aan de vertalers bevatte verder nog de eisen dat de tekst gesteld moest worden in een algemene, heldere taal, met zo weinig mogelijk leenwoorden, en dat alles van de bestaande vertalingen (met name de Deux-Aesbijbel uit 1562 en de Liesveltbijbel uit 1526) behouden moest blijven dat niet in strijd was met de waarheid of de zuiverheid en het eigen karakter van het Nederlands.

De vertaling werd gefinancierd en geautoriseerd door de Staten-Generaal, vandaar de bijnaam Statenbijbel -- een benaming die overigens pas in de achttiende eeuw is ingeburgerd. Tijdens de synode werd besloten om zes vertalers ('overzeters') aan te stellen, drie voor het Oude en drie voor het Nieuwe Testament. Het werk werd gecontroleerd door twee revisoren ('reviseurs' of 'overzieners') per gewest, voor elk testament één. De revisoren werden geleverd door alle gewesten (Gelderland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht, Zeeland, Friesland, Overijssel en Groningen), met uitzondering van Drenthe, dat op eigen verzoek van deze taak werd vrijgesteld.

Van 7 juli tot 19 september 1628 beraadslaagden de vertalers in Leiden over de te gebruiken Nederlandse taal, zoals over de spelling, het woordgeslacht, verbuigingen, vervoegingen en het gebruik van vreemde woorden. Het ging daarbij om zeer gedetailleerde kwesties, bijvoorbeeld of men zou spellen *rechtveerdich* of *rechtvaardich* (besloten werd tot het eerste). De besluiten werden in 1633 herzien en becommentarieerd door de revisoren. Het uiteindelijk resultaat werd in de vorm van in het Latijn gestelde 'Resolutiën' opgeschreven. De tekst was voor intern gebruik en werd in deze periode niet gepubliceerd. Wel volgden er later publicaties, het eerst in 1777 door Nicolaas Hinlópen en het meest recent in F.L. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, Groningen/Batavia, 1939 (de tekst hiervan is te vinden op de website van dbnl).

Tijdens de Dordtse Synode werd tevens de zogenoemde Dordtse Kerkorde vastgesteld, waaraan de leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland zich dienden te houden. Een digitale versie van de oudste, in 1620 gedrukte uitgave van de Dordtse Kerkorde staat op de website van dbnl.

Meer informatie over ontstaan en achtergrond van de Statenvertaling is te vinden in:

- Anne Jaap van den Berg, *Vertaald verleden. Beknopte geschiedenis van bijbelvertalen in Nederland*, Heerenveen, 2006;
- C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers, Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, Haarlem/Brussel, 1993, bewerkt door F.G.M. Broeyer;
- D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937*, Haarlem, 1937 (Herdenkingsboek uitgegeven voor het Nederlands Bijbelgenootschap ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan der Statenvertaling; tekst op www.theologienet.nl/);
- Nicoline van der Sijs, *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, Den Haag, 2004.

Inhoudsopgave van de Statenvertaling 1637

Zoals bekend varieert de volgorde van bijbelboeken in de verschillende bijbelvertalingen. Bovendien bevat de Statenvertaling inleidende stukken die niet behoren tot de directe

bijbeltekst. In de digitale editie is de inhoudsopgave (het 'register') overgenomen uit de tekst van 1637, maar deze inhoudsopgave betreft uitsluitend de bijbeltekst. Hieronder volgt als aanvulling een complete inhoudsopgave van de Statenvertaling 1637, met achter de namen van de bijbelboeken tussen haakjes de moderne naam, voor zover die afwijkend is.

Biblia, Dat is: De gantsche H. Schrifture [...] (Titelpagina)
Privilegie
Acte van Authorisatie
Nieuw Register des Ouden Testaments
Vermaninghe tot Ondersoek ende Betrachtinge der H. Schrift
Register van alle de Canonijcke Boecken, Capittelen, ende Folien des Ouden ende des
Nieuwen Testaments
 Boecken des Ouden Testaments
Genesis
Exodus
Leviticus
Numeri
Deuteronomium
Iozua (Jozua)
Richteren
Ruth
I. Boeck Samuels (1 Samuël)
II. Boeck Samuels (2 Samuël)
I. Boeck der Coningen (1 Koningen)
II. Boeck der Coningen (2 Koningen)
I. Boeck der Chroniken (1 Kronieken)
II. Boeck der Chroniken (2 Kronieken)
Ezra
Nehemia
Esther (Ester)
Iob (Job)
Psalmen
Proverbia, Spreucken Salomons (Spreuken)
Ecclesiastes, ofte, Prediker
Hooge-Liedt Salomons (Hooglied)
 De Boecken der Propheten
Cort Bericht prophetische geschriften
Iesaia (Jesaja)
Ieremia (Jeremia)
Claech-liederen Ieremie (Klaagliederen)
Ezechiel (Ezechiël)
Daniel (Daniël)
Hosea
Ioel (Joël)
Amos
Obadja
Iona (Jona)
Micha
Nahum
Habakuk

Zephanja (Sefanja)

Haggai

Zacharia

Maleachi

Boecken des Nieuwen Testaments

Het Nieuwe Testament (Titelpagina)

Privilegie

Acte van Authorisatie

Inhoudt des Nieuwen Testaments

Euangelium Matthei (Matteüs)

Euangelium Marci (Marcus)

Euangelium Luce (Lucas)

Euangelium Ioannis (Johannes)

Handelingen der Apostelen, beschreven door Lucam

De Sendt-brieven Pauli

Tot den Romeynen (Romeinen)

I. Tot den Corinthen (1 Korintiërs)

II. Tot den Corinthen (2 Korintiërs)

Tot den Galaten (Galaten)

Tot den Ephesien (Efesiërs)

Tot den Philippensen (Filippenzen)

Tot den Colossensen (Kolossenzen)

I. Tot den Thessalonicensen (1 Tessalonicenzen)

II. Tot den Thessalonicensen (2 Tessalonicenzen)

I. Aen Timotheum (1 Timoteüs)

II. Aen Timotheum (2 Timoteüs)

Aen Titum (Titus)

Aen Philemon (Filemon)

Tot den Hebreënen (Hebreënen)

D'Algemeyne Sendt-brieven

Sendt-brief Iacobi (Jakobus)

I. Sendt-brief Petri (1 Petrus)

II. Sendt-brief Petri (2 Petrus)

I. Sendt-b. Ioannis (1 Johannes)

II. Sendt-b. Ioannis (2 Johannes)

III. Sendt-b. Ioannis (3 Johannes)

De Sendt-brief Iude (Judas)

De Openbaringe Ioannis (Openbaring)

Nieuw Register des Nieuwen Testaments

De Apocryphe Boecken

De Boecken genaemt Apocryphe (Titelpagina)

Waerschouwinge Aen de Lesers vande Apocryphe Boecken

Het III Boeck Esdre (3 Ezra)

Het IV Boeck Esdre (4 Ezra)

Het Boeck Tobie (Tobit)

Het Boeck Judith (Judith)

Het Boeck der VVijsheyt (Wijsheid)

Ecclesiasticus, Jesu Sirach (Wijsheid van Jezus Sirach)

Het Boeck Baruch, met den Send-brief Jeremie (Baruch)

Het Aenhangsel aen Esther (Ester (Grieks))

Aenhanghselen aen Daniel (Toevoegingen aan Daniël)
 Het Gebedt van Manasse (Het gebed van Manasse)
 I Boeck der Machabeen (1 Makkabeeën)
 II Boeck der Machabeen (2 Makkabeeën)
 III Boeck der Machabeen (3 Makkabeeën)

De Statenvertaling 1637 in cijfers

Nu de tekst van de Statenvertaling 1637 is gedigitaliseerd, zijn allerlei statistische gegevens beschikbaar gekomen. Zo weten we nu dat de complete tekst uit bijna 2,6 miljoen woorden bestaat (om precies te zijn: 2.590.583). Deze tekst bestaat – volgens de opdracht van de Dordtse synode – uit de eigenlijke bijbeltekst, inleidingen bij de bijbelboeken en hoofdstukken, en aantekeningen in de marge, de zogenoemde kanttekeningen. Er zijn drie soorten kanttekeningen:

- kanttekeningen waarnaar in de bijbeltekst wordt verwezen met cijfers bevatten nadere uitleg of een alternatieve vertaling van de tekst;
- kanttekeningen waarnaar wordt verwezen met letters verwijzen uitsluitend naar andere bijbelplaatsen;
- kanttekeningen waarnaar wordt verwezen met symbolen (een soort sterretje, een klavertje en twee plusjes boven elkaar – overgenomen als *, + en ++) komen uitsluitend voor in de inleidingen van sommige boeken uit het Nieuwe Testament.

Het totale aantal kanttekeningen in de Statenvertaling is enorm groot, namelijk 69.183. Hiervan zijn 9.781 letternoten, 59.363 cijfernooten en 39 symboolnoten. De kanttekeningen blijken bovendien fors meer woorden te bevatten dan de bijbeltekst: terwijl de bijbeltekst ‘slechts’ 931.309 woorden bevat, bestaan de kanttekeningen maar liefst 1.317.155 woorden en

De verhouding tussen het aantal woorden in de broodtekst (verzen, ofwel bijbeltekst exclusief de inleidingen) en in de kanttekeningen verschilt fors per bijbelboek, zoals blijkt uit onderstaand overzicht, samengesteld door Jesse de Does van het INL. Bij het totale aantal woorden zijn de inleidingen wél meegeteld:

Bijbelboek	verzen	kanttekeningen	verhouding kanttekeningen : verzen	totaal
Voorwerk				120206
Genesis	37902	54054	1,43	97144
Exodus	31664	21254	0,67	57022
Leviticus	23874	21273	0,89	47256
Numeri	30849	25780	0,84	59987
Deuteronomium	28176	21627	0,77	52569
Jozua	18446	10866	0,59	31864
Richteren	18721	22113	1,18	43562
Ruth	2529	2475	0,98	5485
1 Samuël	25154	23761	0,94	53446
2 Samuël	20455	24626	1,20	47599
1 Koningen	24248	32400	1,34	58773
2 Koningen	22868	26403	1,15	51523

1 Kronieken	19507	17065	0,87	38852
2 Kronieken	25379	29646	1,17	57910
Ezra	6973	4902	0,70	13147
Nehemia	9978	8185	0,82	19414
Ester	5787	5595	0,97	12929
Job	17992	58835	3,27	80623
Psalmen	41757	91491	2,19	140417
Spreuken	15004	47726	3,18	65592
Prediker	5845	16123	2,76	23426
Hooglied	2652	20419	7,70	23995
Inleiding profetische geschriften				1167
Jesaja	37033	96190	2,60	137808
Jeremia	41864	57160	1,37	103628
Klaagliederen	3521	11169	3,17	15414
Ezechiël	37911	68925	1,82	110557
Daniël	11728	33778	2,88	47138
Hosea	5068	23583	4,65	29775
Joël	1930	6305	3,27	8518
Amos	4049	9727	2,40	14609
Obadja	604	1641	2,72	2292
Jona	1306	3221	2,47	4896
Micha	2960	11501	3,89	15103
Nahum	1245	4133	3,32	5679
Habakuk	1503	5799	3,86	7716
Sefanja	1604	4807	3,00	6740
Haggai	1121	2525	2,25	4165
Zacharia	6309	15922	2,52	23394
Maleachi	1789	4739	2,65	7155
Inleiding Nieuwe Testament				2731
Matteüs	23665	23425	0,99	51113
Marcus	15153	9876	0,65	27682
Lucas	25762	17857	0,69	48408
Johannes	19549	23214	1,19	47316
Handelingen	24333	33501	1,38	64938
Romeinen	9679	33795	3,49	46631
1 Korintiërs	9681	31901	3,30	45016
2 Korintiërs	6258	13852	2,21	22685
Galaten	3221	13895	4,31	18674
Efesiërs	3007	11354	3,78	16068
Filippenzen	2209	8790	3,98	11978
Kolossenzen	2044	9418	4,61	12676
1 Tessalonicenzen	1878	4826	2,57	7822

2 Tessalonicenzen	1050	3899	3,71	5473
1 Timoteüs	2283	8102	3,55	11540
2 Timoteüs	1687	6574	3,90	9218
Titus	944	2796	2,96	4521
Filemon	448	1171	2,61	1926
Hebreeën	7104	26502	3,73	36173
Jakobus	2382	10170	4,27	13838
1 Petrus	2446	8471	3,46	11975
2 Petrus	1573	5263	3,35	7829
1 Johannes	2648	7953	3,00	11787
2 Johannes	321	708	2,21	1211
3 Johannes	297	773	2,60	1206
Judas	606	2330	3,84	3192
Openbaring	12019	48740	4,06	65127
Register Nieuwe Testament				64970
Inleiding Apocriefen				3856
3 Ezra	11368			11841
4 Ezra	20739			21588
Tobit	7079			7839
Judit	11304			12141
Wijsheid	10697			11774
Wijsheid van Jezus Sirach	30091			32740
Baruch	5085			5419
Ester (Grieks)	2779			3044
Toevoegingen aan Daniël	3802			4267
Het gebed van Manasse	410			480
1 Makkabeeën	23613			25715
2 Makkabeeën	17255			18936
3 Makkabeeën	7535			8469

Gemiddeld bevatten de kanttekeningen 2,5 keer zoveel woorden als de bijbeltekst. De apocriefe boeken zijn niet voorzien van kanttekeningen. Er zijn duidelijke verschillen tussen de verhoudingen in het Oude Testament (2,16) en in het Nieuwe Testament (2,99). Bij het Hooglied staan verreweg de meeste en uitgebreidste kanttekeningen, wat gezien de aard van deze tekst voor de hand ligt: de tekst gaat over de liefde tussen een jongen en een meisje, en er komen nogal wat erotische passages in voor die nadere uitleg vereisen om ze in een religieuze context te kunnen plaatsen. Men probeerde de tekst namelijk overal te laten verwijzen naar Christus, en dat vergde veel aantekeningen.

Het wekt evenmin verbazing dat het verhaal van de arme Job, of de duistere Openbaring van Johannes, om enige toelichting vraagt. Toch is het algehele beeld verrassend: de veronderstelling ligt voor de hand dat het Oude Testament meer uitleg vergt dan het Nieuwe Testament, vanwege de inhoud van het Oude Testament en vanwege het feit dat het vertalen vanuit het Hebreeuws tot meer ambiguïteiten leidt dan uit het Grieks (waarvan de kennis bovendien in die tijd zeker groter was dan van het Hebreeuws). Toch liggen de

verhoudingen juist andersom. Ook is niet direct voor de hand liggend waarom de uit het Grieks vertaalde zendbrieven zoveel kanttekeningen hebben gekregen. Dit geldt met name voor de brieven van Paulus. Waarschijnlijk waren hier veel kanttekeningen nodig, niet alleen vanwege de moeilijkheidsgraad van deze brieven, maar ook omdat hij de eerste dogmaticus was binnen het christendom. En waarom bevat uitgerekend het boek Hosea veel meer kanttekeningen dan de andere kleine profeten? Misschien omdat Hosea een van de moeilijkste Hebreeuwse teksten is?

Het is duidelijk dat dit alles nader onderzoek vergt. Ook de intrigerende inhoudelijke opmerkingen in de kanttekeningen over bijvoorbeeld het taalgebruik moeten eens nader worden onderzocht, zoals in Deuteronomium hoofdstuk 13, noot 16: ‘Ofte, *Belials sonen*. Het Hebreeusch woort, *Belijaal*, beteekent soo veel in onse sprake, als een *deuchniet*, ofte yemant *sonder jock*, dat is, een onbandich mensch, die sich onder geene tucht ofte wet wil buygen.’

Bij de telling is overigens geen onderscheid gemaakt tussen cijfernoten en letternoten, maar de letternoten, die alleen verwijzingen bevatten naar andere bijbelboeken, zijn door hun aard heel kort – die kunnen niet verantwoordelijk zijn voor de grote verschillen in percentages.

Tot slot is interessant dat het register van het Oude Testament circa 2600 trefwoorden bevat, voornamelijk eiggennamen, en dat van het Nieuwe Testament circa 1200.

Gevolgdde werkwijze bij het digitaliseren

Er is allereerst onderzocht in hoeverre het mogelijk is de tekst van de Statenvertaling te scannen en met behulp van software te ‘lezen’, en vervolgens de scan met de hand te corrigeren. Het aantal scanfouten bleek voor deze werkwijze echter veel te groot. Dat komt vooral doordat de tekst voor het grootste gedeelte gezet is in lastig leesbaar gotisch schrift en daarenboven nog vele fontwisselingen kent met korte stukken in romein. Daarbij is de opmaak bijzonder ingewikkeld door het grote aantal kanttekeningen, gezet in bijzonder klein corps. Ook is getest of het zin had uit te gaan van een moderne digitale versie van de Statenvertaling en die terug te corrigeren naar de tekst van 1637, maar opnieuw bleek dit, door het enorme aantal verschillen, veel tijdrovender dan de tekst over te tikken. Bovendien is het heel lastig om voortdurend te switchen van de moderne spelling naar de 17de-eeuwse spelling; het bleek dat er daardoor veel spellingsveranderingen bij het overtikken onopgemerkt bleven. Ter illustratie hieronder Romeinen 1:1-7, eerst in de Jongbloed-editie, waarvan de tekst in 1888 is vervaardigd en de spelling later is aangepast aan de regels van de tijd, gevolgd door de versie van de Statenvertaling 1637, inclusief de gecodeerde nootnummers (tussen de codes <gn></gn>).

Romeinen 1: 1-7 in de Jongbloed-editie:

- 1 Paulus, een dienstknecht van Jezus Christus, een geroepen apostel, afgezonderd tot het Evangelie van God,
- 2 (Hetwelk Hij te voren beloofd had door Zijn profeten, in de heilige Schriften).
- 3 Van Zijn Zoon, Die geworden is uit het zaad van David, naar het vlees;
- 4 Die krachtelijk bewezen is te zijn de Zoon van God, naar den Geest der heiligmaking, uit de opstanding der doden) namelijk Jezus Christus, onzen Heere:
- 5 (Door Welken wij hebben ontvangen genade en het apostelschap, tot gehoorzaamheid des geloofs onder al de heidenen, voor Zijn Naam;
- 6 Onder welken gij ook zijt, geroepenen van Jezus Christus!)
- 7 Allen, die te Rome zijt, geliefden Gods, en geroepen heiligen, genade zij u, en vrede van God, onzen Vader, en den Heere Jezus Christus.

Romeinen 1: 1-7 in de Statenvertaling 1637:

1 <gn>1</gn> PAULUS een dienstknecht JESU CHRISTI, <gn>2</gn> een gheroepen Apostel, <gn>a</gn> <gn>3</gn> af-gesondert <gn>4</gn> tot het Euangelium Godts, 2 (Het welck hy te voren <gn>b</gn> belooft hadde door sijne Propheten, inde heylige <gn>5</gn> Schriften.)

3 Van sijnen Sone (die <gn>6</gn> geworden is <gn>c</gn> uyt den <gn>7</gn> zade Davids, <gn>8</gn> na den vleesche:

4 Die <gn>9</gn> crachtelijck <gn>10</gn> bewesen is te zijn <gn>d</gn> de Sone Godts, <gn>11</gn> na den Geest der <gn>12</gn> heylighmakinge, <gn>13</gn> uyt de opstandinge der dooden) [*namelick*] Iesu Christo onsen Heere:

5 (Door welcken wy hebben ontfangen <gn>14</gn> genade, ende het Apostelschap, <gn>15</gn> tot gehoorsaemheyte des geloofs onder alle de Heydenen, <gn>16</gn> voor sijnen name.

6 <gn>17</gn> Onder welke ghy oock zijt, <gn>18</gn> geroepene Iesu Christi)

7 Allen die te Roomen zijt, geliefde <gn>19</gn> Godts, ende <com><gn>e</gn></com> geroepene heylige: <gn>20</gn> genade zy u ende vrede van Godt onsen Vader, ende den Heere Iesu Christo.

Van de 120 woorden uit de Jongbloed-editie komen slechts 35 ongewijzigd voor in de tekst uit 1637, dat betekent dat ruim 70 procent van de woorden in de loop van de tijd is veranderd, hetzij in spelling hetzij in typografie (bijvoorbeeld hoofdlettergebruik). Bovendien bestaan er 14 interpunctieverschillen tussen de beide teksten, en zijn er 24 noten in de tekst van 1637 tussengevoegd.

Er is dus voor gekozen de Statenvertaling in zijn geheel over te tikken. Daarbij werden alle tekstelementen (boektitels, boekinleidingen, hoofdstuknummers, hoofdstukinleidingen, nootnummers etc.) direct voorzien van coderingen om de tekst gemakkelijker op internet te kunnen plaatsen. De Statenvertaling werd verdeeld in 272 porties van gemiddeld 10 pagina's, zodat het werk voor de vrijwilligers overzichtelijk bleef. De bijbeltekst (inclusief de inleidingen) en de kanttekeningen werden in aparte rondes aan de hand van een uitvoerige instructie ingetikt en achteraf automatisch aan elkaar gelinkt. Het NBG heeft aan de vrijwilligers scherpere afbeeldingen ter beschikking gesteld.

Elke overgetikte portie tekst werd integraal met het origineel vergeleken en gecorrigeerd. Daarna werden alle porties samengevoegd tot bijbelboeken en vond er een tweede controle plaats. Die tweede controle betrof enerzijds technische aspecten, zoals de plaats van de folionummers, compleetheid van de tekst, het gebruik van de juiste coderingen, de volledigheid en correctheid van de nootnummers in de bestanden van de bijbeltekst en van de kanttekeningen. Anderzijds werd er opnieuw gekeken naar de legger, met name door gericht te zoeken naar veelgebruikte lettercombinaties waarin gemakkelijk tikfouten kunnen optreden, zoals *aa* (is meestal *ae*), *ui* (meestal *uy*), *-ikl-ok* (meestal *-ickl-ock*), etc. En tot slot is de vormgeving van de verschillende onderdelen van de bijbelboeken onderling vergeleken en in overeenstemming gebracht met het origineel.

Diplomatische uitgave

De tekst is zo exact mogelijk overgenomen uit het origineel; dat betekent dat de gedigitaliseerde versie een diplomatische weergave van de tekst bevat. Het hoofdlettergebruik van het origineel en de leestekens zijn exact overgenomen. Regelmatig wijken deze af van het moderne gebruik; zo begint een nieuwe zin lang niet altijd met een hoofdletter, en staan er vaak punten waar wij tegenwoordig een dubbele punt zouden plaatsen.

Druk- of zetfouten uit het geraadpleegde exemplaar zijn niet gecorrigeerd, en inconsequente spellingen zijn altijd exact overgenomen. Conform het origineel komen

bijvoorbeeld de spellingen *Suntvloet*, *Sundvloet* en *Sundtvloet* naast elkaar voor, en *samencomste*, *samenkomste*, *samen-komste* en *samen-comste*. Er zijn bij de digitale versie telkens links geplaatst naar de oorspronkelijke afbeeldingen, zodat men ingeval van twijfel altijd de fotoscan kan raadplegen. Men vond kennelijk dat er behoorlijk wat zetfouten in de tekst stonden, want in 1655 werd een *Register vande Verbeteringe der Druck-fauten ende Misstellinghen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overgesetten Bibel gevonden worden* gepubliceerd. De inhoud hiervan zal op termijn toegevoegd worden aan de digitale versie van de Statenvertaling 1637.

De vormgeving van de oorspronkelijke tekst is in de digitale uitgave losgelaten. De regeleinden komen dus in de digitale uitgave niet overeen met die in de oorspronkelijke tekst. Wel is aangegeven waar een nieuwe pagina in het origineel begint. In het origineel staan folionummers vermeld op de (rechter) recto-pagina's, bijvoorbeeld [fol. 12r]; de (linker) verso-pagina's zijn ongenummerd. In de digitale versie zijn ook folionummers toegevoegd voor de verso-pagina's, bijvoorbeeld [fol. 12v]. De paginering in de tekst begint een paar maal opnieuw, en de registers en de inleidingen zijn vaak voorzien van een bijzonder folionummer, bijvoorbeeld een nummer dat voorafgegaan wordt door *, † of ‡. Dat is zo overgenomen. In deze tekstgedeelten zijn de folionummers in het origineel, anders dan in de normale tekst, meestal niet rechts bovenaan gezet, maar rechts *onderaan* de pagina. In de digitale versie is dit buiten beschouwing gelaten. Enkele folionummers in de voorwerken zijn door ons gereconstrueerd, dat wil zeggen dat ze niet gedrukt zijn op de pagina, maar afgeleid zijn van de erop volgende nummers: dat geldt voor de titelpagina's en achterzijde daarvan van de twee testamenten en apocriefe boeken (fol. *1r en v), en voor de Vermaninghe na het register van het Oude Testament (fol. 1 2 r en v).

Custodes onder aan de pagina's zijn niet overgenomen, net zo min als de aparte katernnummeringen voor de drukker en binder (met uitzondering van de registers, waarin geen andere folioaanduiding voorkomt). Van kopteksten is alleen de informatie overgenomen die extra informatie verschaft, namelijk de korte samenvattingen die boven aan fol. 1r tot 230v staan.

De tekst van de Statenvertaling is grotendeels gezet in gotisch schrift. Binnen dit schrift kent men geen verschil tussen de hoofdletter I en de hoofdletter J; deze letter is altijd overgenomen als I, bijvoorbeeld in Iacob, Ierusalem, Ioden. Af en toe staan er binnen de gotische tekst stukjes in romein (onze moderne drukletter), bijvoorbeeld namen (Jesum Christum – het romeinse schrift maakt wel onderscheid tussen de hoofdletter I en J). Men gebruikte het romeinse schrift binnen de in het gotisch gezette tekst om woorden te benadrukken, precies zoals wij tegenwoordig woorden in normale tekst cursiveren. Daarom zijn deze romein gezette woorden in de digitale versie cursief weergegeven, waarbij de leestekens (komma en punt) binnen de cursief getikte stukken meegecursiveerd zijn, maar leestekens na de cursieve tekst romein zijn gezet. Hier is een zekere normalisering toegepast: de zeters zijn niet altijd consequent geweest, het gaat om een betekenisloos typografisch verschil, en daarom is de tekst met het oog op de leesbaarheid in dit opzicht typografisch geüniformeerd. Dus de komma na Elohim staat romein in: Van't Hebr. woort *Elohim*, D. Godt.

Sommige onderdelen van de tekst zijn in het origineel in hun geheel in romein gezet, namelijk letternoten, boekinleidingen en capittelinhouden (korte samenvattingen aan het begin van ieder hoofdstuk). Deze onderdelen zijn in de editie niet-cursief overgenomen, maar ze hebben een van de normale bijbeltekst afwijkend lettertype gekregen. Andere onderdelen zijn in het origineel soms wel en soms niet, of gedeeltelijk, in een afwijkend schrift gezet, bijvoorbeeld de boektitels en slotzinnen. In deze gevallen is de typografie van het origineel aangehouden.

Behalve het gotische en het romeinse schrift komt in de oorspronkelijke tekst van de Statenvertaling ook cursief voor, maar uitsluitend in nauwomschreven gevallen, en wel:

- Titels van boeken van wereldlijke auteurs, bijvoorbeeld *Plin. lib. 6. natur. hist. c. 29* (bedoeld is: boek 6, hoofdstuk 29 van de *Historia Naturalis* van Plinius de Oudere).

Dergelijke titels zijn cursief overgenomen.

- De afkortingen Hebr. en Gr. in de kanttekeningen. Deze afkortingen worden meestal gevolgd door tekst in romein, die volgens de normale regels in de digitale versie is gecursiveerd. Met het oog op de leesbaarheid zijn de afkortingen Hebr. en Gr. niet-cursief overgenomen.

De lang niet altijd consequent geplaatste koppelstreepjes zijn overgenomen uit het origineel. In de gotische tekst heeft de zetter aan het einde van een regel een verschil gemaakt tussen een koppelstreepje (een klein liggend streepje) en een afbreekstreepje (een =-teken). De afbreekstreepjes zijn in de digitale versie genegeerd, de koppelstreepjes zijn overgenomen. In het romein heeft de zetter aan het einde van een regel geen verschil gemaakt tussen een koppelstreepje en een afbreekstreepje; in gevallen die voor tweeërlei uitleg vatbaar zijn, hebben wij de spelling met of zonder een koppelstreepje laten afhangen van de meestgebruikte spelling van het bewuste woord als het *niet* aan het einde van een regel staat.

Betekenisloze typografische verschillen zijn bij het overtypen genegeerd. Dat betekent bijvoorbeeld dat vormverschillen tussen letters buiten beschouwing zijn gebleven, zoals de twee verschillende letters s in het gotische schrift (de korte en de lange s, die wat op een f lijkt) en de twee vormen van de r (de gewone en de zogenoemde ronde r die volgt op een ronde letter, zoals een o). Kleinkapitaal gezette tekst en versierde initialen zijn als hoofdletters overgenomen: het verschil tussen kapitaal en kleinkapitaal is typografisch; het gotische schrift kent geen kleinkapitaal. Er is geen onderscheid gemaakt tussen de Duitse komma (/ , schuine streep, gebruikt in de gotische tekst) en de gewone komma (gebruikt in romeinse tekst). Wanneer in gotisch schrift ô HEERE is geschreven, dan is de onderkastletter o met een circumflex erboven in romein gezet. Een dergelijke ô is, in afwijking van de algemene regel dat romeins schrift binnen het gotisch gecursiveerd wordt, in de digitale tekst *niet* gecursiveerd, omdat de keuze voor deze letter niet is ingegeven door de behoefte om de tekst te onderscheiden van de omringende tekst, maar door het gegeven dat het gotische schrift geen diakritische tekens kent. Om dezelfde reden zijn Arabische cijfers (1, 5, 10 etc.) binnen gotische tekst in de digitale editie niet gecursiveerd (het gotische schrift kent alleen Romeinse cijfers, dus I, V, X etc.).

Spaties

Niet altijd is eenduidig uit te maken of er sprake is van een hele, halve of geen spatie in het origineel. In de zeventiende eeuw waren er nog geen vaste regels voor het plaatsen van spaties tussen twee woorden. Wel waren er conventies, maar daarvan konden de zettters afwijken als dat beter uitkwam bij het uitvullen van de regels. De Statenvertalers hebben zelf ook ingezien dat de tekst niet consequent was gezet, want zij hebben aan het einde van het *Register vande Verbeteringe* uit 1655 de algemene regel opgenomen dat twee verschillende woorden niet aan elkaar geschreven dienen te worden, zoals soms in de tekst uit 1637 gedaan was met bijvoorbeeld de woorden *inde, vande, opharen*. Deze woorden moeten, zo stellen ze in 1655, los worden geschreven als *in de, van de, op haren*.

Bij het digitaliseren van de tekst hebben wij in de gevallen dat het niet duidelijk is of er sprake is van een (kleine) spatie, veelal gekeken naar de context: staan de bewuste woorden elders meestal aaneengeschreven of juist niet? Een zekere mate van subjectiviteit was onvermijdelijk.

Na leestekens lieten de zettters regelmatig spaties weg, of ze plaatsten slechts een halve spatie, als dat beter uitkwam om de regel vol te krijgen. Het spatiegebruik rond leestekens is

in de digitale versie genormaliseerd, omdat het gaat om een betekenisloos typografisch verschil. In concreto betekent dit dat er na (en niet vóór) leestekens consequent een spatie is gezet, ongeacht wat er in het origineel staat.

Ook de manier waarop naar bijbelboeken wordt verwezen, is genormaliseerd: er is, onafhankelijk van wat er in het origineel staat, geen spatie gezet binnen de titels van bijbelboeken (1.Reg., 2.Sam.) en tussen hoofdstuknummer en versnummer (Apocal. 9.11). Daarentegen is er wel altijd een spatie gezet tussen de naam van een bijbelboek en het hoofdstuknummer (2.Rom. 9.11.). Op die manier konden verwijzingen automatisch gelinkt worden naar de tekst waarheen verwezen wordt. Zetfouten in verwijzingen naar bijbelboeken zijn daarentegen niet gecorrigeerd; wel is de vormgeving daarvan volgens de normale regels genormaliseerd. De meest gemaakte zetfout in bijbelboeken is dat er in het origineel een komma is geplaatst in plaats van een punt, bijvoorbeeld Gen. 5, 6 in plaats van Gen. 5.6. In deze gevallen is het spatiegebruik door ons genormaliseerd, zodat uit de vormgeving (Gen. 5,6) blijkt dat er bedoeld is Genesis hoofdstuk vijf, vers zes en niet Genesis hoofdstuk vijf en zes: dat laatste is gezet als Gen. 5, 6 (met een spatie na de komma).

De zettters lieten soms de spatie weg voor een hoofdletter in het tweede gedeelte van een tweeledige naam. Deze bijzonderheid hebben wij exact overgenomen uit het origineel; zo staat in Numeri hoofdstuk 13, noot 1 KadesBarnea, en in noot 10: Kades Barnea.

Leesproblemen

Wanneer de legger leesproblemen opleverde doordat bijvoorbeeld letters zijn afgesleten, door inktvlekken, vliegenpoepjes, gaatjes of vouwen in het papier en dergelijke, heeft vrijwilliger Sybe Bakker de bewuste passage nagekeken in een ander exemplaar van dezelfde editie van de Statenvertaling 1637. Als op basis van dit exemplaar bleek dat er sprake was van een mechanische afwijking van de legger (bijvoorbeeld een vlekje of ‘gerezen wit’), dan werd deze afwijking in de uitgave genegeerd. Mechanische afwijkingen zijn variaties die optreden tussen identieke exemplaren van het boek, doordat de tand des tijds op andere plekken heeft geknaagd. Wanneer er in de legger sprake was van een afgesleten letter of niet-gepakte inkt, dan kon meestal op grond van het andere exemplaar uitgemaakt worden welke letter er had gestaan.

In gevallen dat er een verschil bleek te bestaan tussen de NBG-legger en het tweede exemplaar, is in de digitale editie altijd de NBG-legger gevolgd. (Zie hieronder voor geconstateerde verschillen tussen de eerste en de tweede legger.)

Zetfouten

Zetfouten zijn, als gezegd, niet gecorrigeerd. Wanneer een letter in het zetsel ontbrak, dan is die door ons niet toegevoegd, maar overgenomen als spatie, exact conform het origineel. Zo staat in Genesis 24, kanttekening 8: ‘Van de welke hy tijdinge ontfangen hadde [...], gelijk de verworpene Canaaniten. s t Deut. 12.30, 31.’ Bedoeld is natuurlijk: siet Deut. 12.30, 31, maar in het origineel staan tussen de s en de t geen letters, en wij hebben de letters niet aangevuld.

Omgekeerde letters zijn overgenomen zoals zij er staan: dus wanneer in de tekst is gezet teu of eeu (waarbij de u een n is die de zetter per ongeluk op zijn kop heeft gezet), dan is dit overgenomen als teu en eeu, niet als het bedoelde ten en een. Zo staat bijvoorbeeld in Galaten, hoofdstuk 5, noot 16 te lezen: maer teu aensien van de huychelaren; en in 1 Koningen, hoofdstuk 5 luidt noot 16: Dit was eeu deel des lants van Iuda.

Omgekeerd gezette letters die geen andere interpretatie toelaten, hebben wij wel als een normale letter overgenomen, bijvoorbeeld een omgekeerd geplaatste i, of de eerste twee letters van het woord ‘volck’ in noot 26 van 1 Petrus 2, die 90 graden naar rechts zijn gedraaid.

Zetfouten in de cijfers of letters van noten zijn in de tekst niet gecorrigeerd, maar wel is een correctie aangebracht in de onderliggende xml-structuur, zodat nootnummers altijd zijn gekoppeld aan de juiste tekstinhoud. In het origineel zijn soms nootnummers overgeslagen, en dat is letterlijk overgenomen uit het origineel, omdat dit niet leidt tot verkeerd gelinkte noten. Regelmatig worden cijfernoten in de tekst herhaald, en meestal staat dan in de kanttekeningen het cijfer tweemaal achter elkaar (bijvoorbeeld: 54. 54. T.w. dat hy...). Dit is zo overgenomen.

Omdat de vormgeving van het origineel in de digitale versie is losgelaten, zijn zetfouten die te maken hebben met de opmaak van het boek, wél gecorrigeerd, in tegenstelling tot andere zetfouten. Buiten de oorspronkelijke opmaak is de zetfout namelijk volstrekt onbegrijpelijk. Het gaat in totaal om vijf gevallen. Viermaal zijn een of meerdere letters in de tekst een regel naar beneden gezakt, namelijk bij 2 Koningen 25, noot 43 (fol. 184v); 4 Ezra 15:10 (fol. 14v); Klaagliederen 5, noot 8 (fol. 66v); en Titus 2, noot 15 (fol. 128r). Eenmaal is het probleem het afbreektteken, namelijk in Ezechiël hoofdstuk 40, noot *, regel 10: in plaats van het normale afbreektteken (gelijkend op een =-teken) heeft de zetter een gecursiveerde e gezet: hierdoor staat er in plaats van (tot vertroosting) sij=ner (kercke) het onbestaande woord: sijner. In de digitale versie is hiervan gemaakt het bedoelde: sijner.

Ligaturen en breviaturen

Ligaturen zijn in de digitale versie uitgeschreven. Zo is de ligatuur æ in Lucae overgenomen als ae (Lucae), en de ringel-s in Mebias is uitgetypt als ss: Messias. De ligatuur van c en t (ct met een rondje boven de c) is weergegeven met ct: Actorum.

Breviaturen zijn, zoals gebruikelijk in diplomatische uitgaven, opgelost, en de toegevoegde letters zijn gecursiveerd, zodat lezers kunnen zien dat het hier gaat om een editorische ingreep. Het gaat om de volgende gevallen:

1. Een tilde boven een letter staat voor n, m of -de. Zo is dē uitgewerkt als *den*, eē als *een*, eñ als *ende*, en Itē als *Item*.
2. Een komma of slash door een v (in deze verantwoording genoteerd als {v}) staat voor er of ers. Zo is {v}. 21 uitgewerkt als *vers* 21 (met *ers* cursief). In de kanttekeningen komen de volgende v-breviaturen voor:
{v}., uitgewerkt als *vers* (dus: ers gecursiveerd)
{v}s en {v}s., uitgewerkt als *vers* (alleen er gecursiveerd)
{v}ss en {v}ss., uitgewerkt als *versen* (ers gecursiveerd, waarbij ss wordt opgelost als en)
{v}sen, uitgewerkt als *versen* (alleen er gecursiveerd)
{v}ssen, uitgewerkt als *verssen* (alleen er gecursiveerd, maar wel dubbel ss)
De v-breviatuur is ook gebruikt in {v}gel., {v}sken en soms in werkwoordsvormen of het voorzetsel o{v}. De oplossing bestaat in deze gevallen altijd uit *ver* (v gevolgd door cursieve er); wanneer {v}gel. aan het begin van een regel staat, is het gespeld met een hoofdletter, dus: *Vergel.*, in andere gevallen is het geschreven met een kleine letter.
3. Het teken &, dat uitsluitend voorkomt in de combinatie &c., is altijd uitgewerkt als *etc.*, met de letters et gecursiveerd.
4. Een bijzonder en eenmalig geval vormt de breviatuur in een Grieks woord in Matteüs 27: 9, noot 9: hier wordt uitgelegd hoe het komt dat in de bijbeltekst verwarring is opgetreden tussen Jeremia en Zacharia. De reden is dat er een leesfout is gemaakt in de Griekse verkorte schrijfwijze van de namen: respectievelijk hoofdletter Iota en een zeta, beide gevolgd door een -ou, waarboven een tilde (die in het Grieks niet voorkomt) geplaatst is als breviatuurteken. Dus Iōu en zōu, voor voluit Ieremiou en Zachariou. De -ou is de tweede

naamval. In oude Griekse manuscripten leek de Griekse hoofdletter Zèta heel veel op een hoofdletter Iota (ten onrechte is er echter in de kanttekening een kleine letter zèta afgedrukt, waardoor de verklaring zijn waarde verliest). De breviaturen lijken veronderstellingen van de kanttekenaars om aannemelijk te maken waarom in de bijbeltekst Jeremia is komen te staan in plaats van Zacharia, wat eigenlijk te verwachten was.

Afkortingen

Afkortingen als ‘Ezech.’ of cap. of c., zijn exact overgenomen uit het origineel. De Statenvertalers hebben op fol. 1 2 v, helemaal aan het einde van het voorwerk en direct voor Genesis, een kort lijstje met afkortingen gepubliceerd. Dit lijstje is echter tamelijk onvolledig. Daarom hebben wij zelf onderstaande aanvullende lijst samengesteld. De variatie in de gebruikte afkortingen is te schrijven op het conto van de zettters, die letters uit de afkortingen weglieten, als dat beter uitkwam op de regel.

De onderstaande afkortingen betreffen vooral de namen van bijbelboeken, die met name zeer vaak voorkomen in de kanttekeningen en de registers. Hierin gebruikte men, anders dan in de bijbeltekst zelf, telkens de Latijnse naam van de bijbelboeken. Deze Latijnse naam staat meestal in de tweede naamval, omdat het Latijnse woord Liber (boek) ervoor werd gedacht. De Latijnse namen zijn bijvoorbeeld: Iudicum voor Liber Iudicum (Richteren), Regum voor Liber Regum (Koningen), Actorum voor Liber Actorum Apostolorum (Handelingen der Apostelen). In onderstaande lijst zijn waar nodig de gebruikelijke Nederlandse namen in de moderne spelling tussen haakjes toegevoegd ter verklaring. De bijbelboeken werden in opsommingen in principe geciteerd in de volgorde waarin ze voorkomen in de bijbel, en daarom leidde het niet tot verwarring dat Iud. zowel gebruikt werd voor Richteren als voor Judas.

Act., Actor.	Actorum (Handelingen)
aent., aenteeck.	aenteeckeningen
Amos.	Amos
and.	anders, andere
Apo., Apoc., Apocal.	Apocalypsis (Openbaring)
bov.	boven
c., cap.	capittel
capitt., capp.	capittelen
Cant., Cantic.	Canticum Cantorum (Hooglied)
Chald.	Chaldeusch
Chr., Chro., Chron.	Chronica, Chroniken (Kronieken)
Col., Coloss.	Colossensen (Kolossenzen)
Cor., Cori., Corint., Corinth.	Corinthen (Korintiërs)
d., D.	dat is
Dan.	Daniel (Daniël)
Deu., Deut., Deuter.	Deuteronomium
Eccl., Eccles.	Ecclesiastes (Prediker)
Ephe., Ephes.	Ephesien (Efeziërs)
Esth.	Esther (Ester)
Euseb. Hist. Eccl.	Eusebius' <i>Historia ecclesiastica</i>
Exo., Exod.	Exodus
eyg.	eygentlick
Eze., Ezec., Ezech.	Ezechiël
Ezr.	Ezra

Gal., Galat.	Galaten
Gen., Gene., Genes.	Genesis
Gr.	Grieksch
H.	heyliche, heylich
Hab., Habac.	Habakuk
Hag.	Haggai
Heb., Hebr.	Hebreeusch, Hebreen
Hos., Hose.	Hosea
hist. nat.	<i>Historia Naturalis</i> van Plinius de Oudere
Iacob.	Iacobus (Jakobus)
Ier., Iere., Ierem.	Ieremia (Jeremia)
Ies., Iesa., Iesai.	Iesaia (Jesaja)
Ioa., Ioan., Ioh., Iohan.	Ioannis (Johannes)
Io., Ios., Iosu.	Iosua (Josua)
Iob.	Iob (Job)
Ioel.	Ioel (Joël)
Ion.	Iona (Jona)
Ioseph. Antiq. lib.	(Flavius) Josephus' <i>Antiquitates Judaicae</i>
Iud.	Iudas (Judas)
Iud., Iudic.	(Liber) Iudicum (Richteren)
l., lib.	liber (boek)
Lev., Levit., Levitic.	Leviticus
Luc.	Lucas
Mal., Malac., Malach.	Maleachi
Mar., Marc.	Marcus
Mat., Matt., Matth.	Mattheus (Matteüs)
Mich.	Micha
n., namel.	namelick
Nahum.	Nahum
nat(ur). hist.	<i>Historia Naturalis</i> van Plinius de Oudere
Neh., Nehem.	Nehemia
Nu., Nū, Num., Numer.	Numeri
Obad.	Obadja
Ose., Osee., Oze.	Hosea
ond.	onder
Par.	Paralipomenon (Kronieken)
Pet., Petr.	Petrus
Phil.	Philippensen (Filippenzen)
Philem.	Philemon (Filemon)
Plin.	Plinius
Pro., Prov., Proverb.	Proverbia (Spreuken)
Ps., Psa., Psal.	Psalmen
Reg.	(Liber) Regum (Koningen)
Rom.	Romeynen (Romeinen)
Ruth.	Ruth
Sam.	Samuel
Sap.	Sapientia (Wijsheid)
Seph.	Sephanja (Sefanja)

Soph., Sophan.	Sophonias (Sefanja)
Test.	Testament
T.w.	te weten
Thess.	Thessalonicensen (Tessalonicenzen)
Thren., Threnor., Tren.	Threni, (Liber) Threnorum (Klaagliederen)
Tim., Timot.	Timotheus (Timoteüs)
Tit.	Titus
vergel., verg.	vergelijkt
verst.	verstaet
volg.	volgende
Zach.	Zacharia
Zeph., Zephan.	Zephanja (Sefanja)

Variatie tussen de verschillende bijbelboeken en tussen de bijbeltekst en de kanttekeningen

Tijdens het overtuiken en corrigeren van de Statenvertaling viel op dat er verschillen bestaan in spelling en woordgebruik tussen de verschillende bijbelboeken, tussen de bijbeltekst en de kanttekeningen, en tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Nu de tekst compleet digitaal beschikbaar is, kan nagegaan worden hoe vaak verschillende spellingen voorkomen. Zo blijkt *geweest* de normale spelling te zijn, die meer dan tweeduizend maal voorkomt. Daarnaast komt ruim 70 keer de spelling *gheweest* voor, en deze wordt vrijwel uitsluitend in het Nieuwe Testament gebruikt, en een enkele maal in de apocriefe boeken. Hetzelfde verschil vinden we bij *geest* - *gheest*, *gebruyckt* - *ghebruyckt*, *gemeen* - *ghemeen* en *gelijck* - *ghelijck*: de spelling *g-* komt verreweg het vaakst voor, door de hele bijbel, terwijl de variant met *gh-* veel minder vaak voorkomt en dan telkens vrijwel uitsluitend in het Nieuwe Testament.

Zoals eerder vermeld hebben de vertalers en revisoren van tevoren in ‘Resolutiën’ vastgelegd welke spelling de voorkeur verdient, om zo te komen tot een eenheid in hun werk. Maar zijn ze daarin geslaagd? Een kleine steekproef levert op dat er allerlei afwijkingen voorkomen. Zo had men bepaald dat *Godt* gespeld moest worden met *dt*. Maar toch lezen we bijvoorbeeld in Zacharia 3, noot 28: ‘God de Vader, die voor de weldaden daer mede hy de menschen begenadicht, danckbaerheyt is vereyschende, namelick geduerige oeffeninge inde godtsalicheyt.’ *God* de Vader, tegenover *godtsalicheyt*. In Maleachi hoofdstuk 1, noot 40 is sprake van *godloose priesters*, terwijl in hetzelfde bijbelboek, hoofdstuk 3, noot 17 gesproken wordt van: *godtloosen woorden*.

In de ‘Resolutiën’ werd voorts besloten dat men zou spellen *hant*. Deze spelling komt inderdaad het meest voor in de bijbel, circa tweeduizend keer, maar opvallend is dat de spelling *handt* een paar honderd keer voorkomt, en wel vrijwel exclusief in het Nieuwe Testament en de apocriefen, en dat in die onderdelen de spelling met *dt* de boventoon voert. Ook de spelling *mond* komt, hoewel hij afgewezen is in de ‘Resolutiën’, in het Nieuwe Testament bijna tweemaal zo vaak voor als de voorkeurspelling *mont*! In het Oude Testament komt *mond* slechts tweemaal voor, en in de apocriefen worden *mont* en *mond* even vaak gebruikt. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij *onwetenheyt* - *onwetenheydt*: de vorm met *dt* komt alleen in het Nieuwe Testament voor. Tot slot is het gebruik van *wordt* interessant: hoewel *wort* de voorkeur verdient, komt *wordt* veel voor in het Nieuwe Testament, en daarbij valt op dat *wordt* met name verreweg de overhand heeft in de kanttekeningen.

De indruk ontstaat dat er in het Nieuwe Testament vaker medeklinkercombinaties voorkomen dan in het Oude. Overigens was in de ‘Resolutiën’ vastgelegd dat de revisoren van het Oude of het Nieuwe Testament soms een afwijkende spelling verkozen. Zo kozen de vertalers voor de spelling *venijn* en *blixem*, maar de revisoren van het Nieuwe Testament

bepaalden dat daarnaast ook *fenijn* en *blicksem* mochten worden gespeld; en inderdaad komen die beide laatste spellingen in het Nieuwe Testament voor.

Het valt op dat bepaalde afwijkende spellingen soms geconcentreerd zijn in een bepaald onderdeel van de tekst. Zo spelt men gewoonlijk *kunnen*; in vijf bijbelboeken komt eenmaal de spelling *cunnen* voor, maar in de kanttekeningen bij Jesaja spelt men maar liefst 13 maal *cunnen* (naast overigens nog 62 maal *kunnen*). Hier is kennelijk een vertaler/revisor/zetter aan het werk geweest die een voorkeur had voor de spelling met *c*. Hetzelfde blijkt bij de keuze voor de spelling *wyse* of *wijse*: door de hele bijbel heen wordt *wijse* het meest gebruikt, met als incidentele variant *wyse*. In sommige kanttekeningen vinden we echter een opeenhoping van de variant *wyse*, met name in de kanttekeningen van Genesis (13 maal *wyse*, 43 maal *wijse*), het Hooglied (12 maal *wyse*, 6 maal *wijse*) en Jesaja (27 maal *wyse*, 77 maal *wijse*).

Eveneens is opvallend dat in sommige bijbelboeken veel vaker gebruik is gemaakt van breviaturen dan in andere. Zo komen breviaturen in Genesis en Lucas relatief veel voor, drie tot vijf keer per 500 woorden, terwijl er in Spreuken en Psalmen slechts gemiddeld één breviatuur op de 500 woorden te vinden is.

Bovenstaande gegevens vormen niet meer dan een eerste impressie, maar hieruit komt al naar voren wat voor interessant en vernieuwend onderzoek mogelijk wordt nu de tekst van de Statenvertaling 1637 digitaal beschikbaar is.

Varianten in een tweede legger, een voorlopige inventarisatie

Eerder is al opgemerkt dat er bij leesproblemen een tweede exemplaar van de editie 1637 van de Statenvertaling is geraadpleegd. Dit tweede exemplaar heeft dezelfde vingerafdruk als de legger, zo hebben Hans Beelen en Sybe Bakker geconstateerd. Omdat de vingerafdrukken in de twee exemplaren met elkaar overeenkomen, weten we zeker dat het gaat om exemplaren die behoren tot dezelfde editie. Desalniettemin kunnen de exemplaren verschillen vertonen, omdat er in het verleden nog wel eens ‘op de pers’ werd gecorrigeerd, dat wil zeggen dat nog tijdens het drukken geconstateerde foutjes in het zetsel verbeterd werden. Daardoor ontstonden er per drukvorm variante staten, die door elkaar heen tot exemplaren werden gebonden. In het geval van de Statenvertaling bestond een drukvorm uit twee bijbehorende pagina’s, die samen op een zijde van een vel papier werden gedrukt.

Het zetten en drukken van de Statenvertaling nam lange tijd in beslag: in het voorjaar van 1635 werd hiermee een aanvang gemaakt, en op 1 juli 1635 werkten er drie zettters en vier drukkers aan. Eind 1636 was de tekst grotendeels klaar; dit jaartal staat dan ook gedrukt in de twee colofons, die te vinden zijn aan het einde van Maleachi en van Openbaring. Toen ontstond er echter discussie over de vraag of de nieuwe bijbel moest verschijnen in naam van de vertalers of van de overheid en de kerk. Uiteindelijk stonden de Staten-Generaal erop de bijbelvertaling te autoriseren. Een en ander zorgde ervoor dat het werk bij de drukker enige maanden stillag, want pas op 29 juli 1637 werd de akte van autorisatie officieel goedgekeurd. Het drukken van de omvangrijke tekst heeft vervolgens weken, zo niet maanden in beslag genomen. Op 17 september werd het eerste exemplaar gepresenteerd in de Staten-Generaal.

Met andere woorden: tijdens het zetten en drukken zal er tijd zijn geweest om wat foutjes te corrigeren. De vraag dient zich dus aan: vertonen de katernen van de twee geraadpleegde leggers variante staten? Hiernaar heeft Sybe Bakker steekproefsgewijs onderzoek gedaan, en daarnaast heeft hij alle moeilijk leesbare passages waarover de andere vrijwilligers hem vragen hebben gesteld, in de twee exemplaren met elkaar vergeleken – het gaat daarbij om rond de duizend plaatsen. Hierbij zijn de volgende verschillen aan het licht gekomen:

In 4 Ezra 15:10, fol. 14v, zijn van het woord ‘meer’ de laatste drie letters een regel gezakt (zie hierboven onder de zetfouten); in het tweede exemplaar staat het zetsel op de juiste plaats.

In Ester (Aanhangsel) en Daniël (Aanhangsels) hebben de zettters een aantal breviaturen opgelost, bijvoorbeeld:

	<i>NBG-legger:</i>	<i>Tweede exemplaar:</i>
- Ester 13:5	wettē	wetten
- Ester 14:13	tegē	tegen (fol. 49r)
- Ester 15:8	eñ	ende
- Ester 16:5	welckē	welcken (fol. 49v)
- Daniël 1e Aanhangsel, 24	wandeldē	wandelden
- idem 25	sijnē	sijnen (fol. 50r)
- Daniël 3e Aanhangsel, 2	eē	een
- idem 9	gerichtē	gerichten
- idem 22	zijdē	zijden
- idem 27	redē	reden (fol. 51r)
- idem 30 en 63	maeghschap	maechschap
- idem 34	handē	handen
- idem 43	stervē	sterven (fol. 51v)
- Daniël 4e Aanhangsel, Inl.	berstē	bersten
	gevondē	gevonden
- idem 1	eñ	ende
	Persē	Persen
	dē	den
- idem 18	binnē	binnen
	eñ	ende
	voetstappē	voetstappen (fol. 52r)
- idem 31	lichamē	lichamen
- idem 39	sevendē	sevenden
- Gebed van Manasse: 2	eñ	ende
- idem 9	sondē	sonden (fol. 52v)

In Daniël 2e Aanhangsel, (fol. 50v) zijn geen tekstuele verschillen gevonden, maar wel enkele typografische verschillen in de titel en ondertitel: in de tweede legger is bij de titel een iets kleinere letter gebruikt, en de grote kapitalen van DANIEL zijn daar wijder uiteengeplaatst.

In 1 Makkabeeën (fol. 59r en v) zijn de volgende zetfouten in het tweede exemplaar verbeterd:

	<i>NBG-legger:</i>	<i>Tweede exemplaar:</i>
- 9:45	ende ende	ende
- 10 inl.	Axoten	Azoten
- 10:21	heylichheu	heylighen
- 10:23	vriendtshap	vriendschap
- 10:23	strecken	stercken
- 10:33	Koninckryck	Coninckryck

Verder wemelt het in 1 Makkabeeën van de varianten, die hier niet volledig opgesomd worden: meestal betreft het een verschil in geregeinde of een opgeloste breviatuur. Al in 1 Makkabeeën 1:1 staan er in de legger drie breviaturen (Alexa(n)der, de(n), Mede(n)), die in het tweede exemplaar voluit staan afgedrukt. Soms telt in de tweede legger een kolom één of twee regels minder – bijvoorbeeld op fol. 53r – doordat vers 17 in de NBG-legger 4 regels telt, en in de tweede legger 3 regels en hetzelfde zich nog eens herhaalt in vers 30: 4 regels

werden er 3. Wel is steeds het laatste (ergo ook het eerste) woord van een kolom hetzelfde in beide versies. (Voor één waargenomen uitzondering zie verderop.)

Op de eerste folio's van Makkabeeën wijken in de NBG-legger de kopteksten van fol. 53v, 54r, en 54v typografisch af van de volgende bladzijden. De letters van 'Cap. ij. Het 1. Boeck der Machabeen' (53v en 54r) en 'Cap iij. Het I. Boeck' (fol. 54v) zijn duidelijk anders en groter dan van de volgende bladzijden. In de tweede legger zijn deze verschillen weggewerkt: daar zijn dus 53v, 54r en 54v aangepast aan de folio's die volgen. Verder zijn de vierregelige verzen 17 en 30 uit de NBG-legger op fol. 53r in de tweede legger drieregelig geworden. Verder zijn er de volgende spellingsverschillen in 1 Makkabeeën:

	<i>NBG-legger:</i>	<i>Tweede exemplaar:</i>
- 1:1 (fol. 53r)	uyt toogh	uyttoogh
- 1:10 (fol. 53r)	vermenichvuldighden	vermenichvuldichden
- 1:11 (fol. 53r)	Roomen	Romen
- 1:11 (fol. 53r)	.	:
- 1:32 (fol. 53r)	veel volck	veel volcks
- 1:36 (fol. 53r)	sondigh	sondich
- 4:21 (fol. 55r)	veldt	velt
- 5 inl. (fol. 55v)	sent	sendt
- 5:68 (fol. 56v)	lant	landt
- 6:3 (fol. 56v)	wiert	wierdt (!)
- 6:40 (fol. 57r)	wierdt	wiert (!)

Voor de folio's 55r - 60v geldt dat er op veel plaatsen in de NBG-legger een h staat in de lettercombinatie -ghe-. Die h is in de tweede legger bijna steeds weggelaten. Het verschijnsel begint bij een nieuw katern k op fol. 55r bij Makkabeeën 3: 41 en is daar waarneembaar bij de volgende woorden:

41 verkrijghen, 43 nederwerpinghe, 44 ghreedt, barmhertigheyt, 45 ghene, vremdelinghen, ghenomen, 46 teghenover, gheweest, 49 daghen, 51 gheworden, 52 teghen, 54 sloeghen, 56 ghene, ghetrouwe, gheplant, yghelick, 58 teghen, 60 ghelijck, hoofdstuk 4 Inl. legher, teghen, teghen, ghedachtenis, ghehouden, 4:1 uytghelesene, 3 machtighe, 6 ghesien, gheen, 7 saghen, 9 gheweest, 10 ghedencke, 12 ooghen, 13 toghen, 14 gheslagen, 23 plonderinghe, kreghen, 24 songhen.

Van deze 37 gevallen zijn er in de tweede legger maar twee woorden die dezelfde spelling hebben (daghen en legher), in de 35 andere gevallen ontbreekt in het andere exemplaar de h. De grote frequentie van de lettercombinatie -ghe- blijft in het hele katern k in de NBG-legger aanwezig, op de meeste pagina's enkele tientallen keren. Op fol. 54v, het laatste van katern i, dat aan katern k voorafgaat, komt de combinatie -ghe- niet eenmaal voor, evenmin als op fol. 61r, waar na katern k een nieuw katern l begint.

Er is blijkbaar iets met katern k aan de hand, want geregeld zijn in dit katern ook de regeleinden niet gelijk in de twee leggers, en ook dat verschijnsel houdt plotseling op waar katern l begint. Voor het hele katern k is het mogelijk onthullend wat De Bruin en Broeyer in *De Statenbijbel en zijn voorgangers* vermelden op blz. 261 over de correctie van de apocriefen: 'Inmiddels begonnen Hare Hoogmogenden enigszins ongeduldig te worden. Zij "porden" de vertalers en revisors tot meer spoed aan. Vandaar dat het nazien van de apocriefe boeken, waarmee in september 1635 een begin werd gemaakt, met de "lichte hand" geschiedde.'

Wat de plaatsing van de h in andere lettercombinaties dan -ghe- betreft, onderscheidt katern k zich evenwel niet van de voorgaande en volgende katernen. Op fol. 57r bijvoorbeeld komt de -h- zowel in de eerste als in de tweede legger voor in de volgende woorden: 1 Makkabeeën, hoofdstuk 6:21 e.a. voeghden, 22 e.a. ghy, 28 e.a. krijghs-volck, 30

e.a. dertigh, 30 twintigh, 33 vroegh, wegh, 40 leeghten, 43 sagh, 45 slagh-orden, 45 e.a. sloegh, 48 bergh, 51 Heilighdom 54 overigh, overmachtigh, 56 krijghs-machten.

Om te bezien of er ook verschillen voorkomen in de canonieke bijbelboeken, heeft Sybe Bakker van elk bijbelboek zoveel mogelijk het eerste folio gekozen na de titelpagina van dat boek, en daarvan de eerste kolom van de bijbeltekst in de twee leggers met elkaar vergeleken. Nergens heeft hij verschillen gevonden, met twee uitzonderingen, en die betreffen katern Y, de boeken Sefanja en Haggai.

In Sefanja is in de tweede legger op fol. 129r de linkerkolom van de bijbeltekst door een iets ruimere belettering twee regels langer geworden, waardoor de hele bladspiegel enigszins is aangepast, en ook kleine verschuivingen in de tekst van de kanttekeningen waarneembaar zijn: ook op fol. 130r zijn verschuivingen zichtbaar, zowel in de bijbeltekst als in de kanttekeningen.

Hieronder volgen de overige varianten die gevonden zijn in Sefanja (fol. 128r-129v):

	<i>NBG-legger:</i>	<i>Tweede exemplaar:</i>
- Sef. 2:4	worden	wordē
- Sef. 2:6 etc.	[<i>tot</i>] (meer vbb)	[<i>tot</i>]
- Sef. 2: 7 etc.	legerē (meer vbb)	legeren
- Sef. 2:8	lant-pale	lantpale
- Sef. 2:14	in het midden	in't midden
- Sef. 2:15	ghedierte	gedierte
- Sef. 3:6/7	ghemaect/op-ghemaect	gemaect/opgemaect
- Sef. 3:11	van weggen	van wegen
- Sef. 3:13	tonghe ghevonden	tonge gevonden
- Sef. 3:13	neder-liggen	nederliggen
- Sef. 3:13	ende	eñ
- Sef. 3:17	[<i>die</i>]	[<i>die</i>]
- Sef. 3:19	uitghestootene	uytgestootene
- Sef. 3: 20	ulieden	u-lieden
- slotzin	<i>Eynde des Propheets</i> ZEPHAN-JA	Eynde des Propheets ZEPHAN-JA

Bij Haggai (fol. 130r-131r.) werden de volgende verschillen waargenomen:

Boekinleiding:	vv	w
inl hfdst 1	zegende	segende
	naghelatenen	nagelatenen

De eerste initiaal van de boekinhoud is bij de NBG-legger versierd omlijst, in de tweede legger is het een zwarte romein geworden. Het vlak van de eerste initiaal van vers 1 is in de NBG-versie aanzienlijk groter dan in het andere exemplaar. Afmetingen respectievelijk 4,5 x 4 cm en 2,3 x 2 cm. Dat had gevolgen voor de invulling van de linker kolom. In het tweede exemplaar kon die kolom door de kleinere initiaal twee regels meer tekst aan. Het laatste woord van die kolom is in de NBG-legger 'brengt', in de tweede legger volgen dan nog de twee regels die in de NBG-legger boven aan de rechter kolom staan. Het verschil in versierde initiaal versus gewone initiaal bleek overigens in geen enkel ander bijbelboek voor te komen.

De andere verschillen zijn de volgende. Hierbij valt op dat opnieuw 12 keer de h een rol speelt.

- Hag. 1:1 (fol. 130r)	den Vorst	dē Vorst
- Hag. 1:4	ghewelfde	gewelfde
- Hag. 1:6	brengh/versadinghe/ontvanght (2x)	brengh/versadinge/ontvanght (2x)
- Hag. 1:8	ghebergte/brengh	geberchte/brengh

- Hag. 1:11 gheroepen/berghen/voort-brenghe geroepen/bergen/voort-brengen
 - Hag. 1:12 Hooghe-priester/ghesonde Hooge-priester/gesonden
 - Hag. 1:14 het gantsche (...) des volcx 't gantsche (...) des volcks
 - Hag. 2:2 (fol. 130v) [*maent*] [maent]
 - Hag. 2:4 overghebleven/ghesien overgebleven/gesien
 - Hag. 2:5 Hooge-Priester hooge Priester
 - Hag. 2:6 [*een verbont*] [een verbont]
- Er volgen nog 11 van deze cursiveringen op fol. 130v.
- Hag. 2:17 gheschieden geschieden

Het lijkt erop dat de verschillen zich beperken tot een klein aantal pagina's, preciezer gezegd: tot een klein aantal katernen, en wel de katernen i, k en Y. Een katern bestond uit 3 tweezijdig bedrukte, doormidden gevouwen en in elkaar gestoken vellen. Ieder katern heeft dus 12 pagina's. Voor ieder katern werden 6 drukvormen gebruikt, waarop twee pagina's tegelijk waren gezet. Sybe Bakker en Hans Beelen hebben de vingerafdrukken van de bewuste katernen uit de NBG-legger en het tweede exemplaar met elkaar vergeleken, en daaruit kwam naar voren dat in de meeste bladzijden waarin correctie op de pers is geconstateerd, de vingerafdruk boven de signatuur van de drukvorm afwijkt. Een enkele maal was de vingerafdruk identiek, hoewel er verschillen werden geconstateerd in de twee exemplaren; in deze gevallen is het zetsel opengebrouwen, men heeft een en ander veranderd en de drukvorm weer gemonteerd; daarbij is de tekst boven de katernsignatuur toevallig toch weer op dezelfde plaats beland omdat men dat stukje zetsel net ongemoeid heeft gelaten.

Voor de zekerheid heeft Sybe Bakker nog de positie van de katernsignaturen van alle canonieke boeken in beide leggers met elkaar vergeleken. Er werd maar één duidelijke afwijking gevonden, namelijk op fol. 86r (Ezechiël), maar daarbij kon geen tekstueel verschil ontdekt worden. Het is dus aannemelijk dat er verder weinig correctie op de pers heeft plaatsgevonden.

De geconstateerde verschillen in de katernen i, k en Y zijn door Sybe Bakker nog vergeleken met een ander exemplaar van de Statenvertaling uit 1637, namelijk het exemplaar uit de Groningse universiteitsbibliotheek, en met twee exemplaren die zich momenteel bevinden in Tresoar, Fries Historisch en Letterkundig Centrum te Leeuwarden: het exemplaar van Johannes Bogerman, de voorzitter van de vertalers, en het exemplaar dat oorspronkelijk toebehoorde aan de bibliotheek van het Hof van Friesland. Daarbij is gebleken dat er tussen deze vier exemplaren geen enkel verschil bestaat; varianten zijn er dus alleen ten opzichte van de NBG-legger.

Hierop hebben Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs van het NBG twee andere exemplaren van de Statenvertaling 1637 uit de NBG-bibliotheek bekeken. Uit deze vergelijking is gebleken dat het zetsel van de apocriefen in deze twee andere 1637-uitgaven niet overeenkomt met dat van de NBG-legger, maar wél overeen met de vier door Bakker bekeken exemplaren. De NBG-legger bevat dus 22 pagina's in de apocriefen en 8 pagina's in Sefanja en Haggai die afwijken van alle andere geraadpleegde 1637-exemplaren. Gek genoeg komen de afwijkende pagina's van de NBG-legger weer overeen met een NBG-uitgave van de Statenvertaling van vermoedelijk 1639.

Wat kunnen we uit dit alles concluderen? Gezien het feit dat aperte zetfouten in 1 Makkabeeën voorkomen in de NBG-legger, maar verbeterd zijn in zowel de twee andere exemplaren van het NBG (Statenvertaling 1637) als ook de vier 1637-uitgaven die door Sybe Bakker zijn gecontroleerd, lijkt het waarschijnlijk dat deze pagina's uit Sefanja, Haggai en de apocriefen uit de NBG-legger ouder zijn dan die uit de gecorrigeerde exemplaren. Maar hoe zit het dan met het feit dat het ongecorrigeerde zetsel van de apocriefen voorkomt in een druk uit 1639? Dit kan betekenen dat de druk uit 1639 althans gedeeltelijk is samengesteld uit

bestaand zetsel of bladen van de druk van 1637. Dat is opvallend, want uit het feit dat in andere exemplaren van 1637 de fouten op deze bladen zijn gecorrigeerd, was men zich bewust van het feit dat deze folio's niet vlekkeloos waren gezet. In alle latere edities tot in ieder geval 1657 ontbreken die fouten. Bestudering van nog meer exemplaren kan wellicht in de toekomst uitsluitsel geven over welke tekst de oudste is geweest en of er nog meer varianten te vinden zijn.

Geleidelijk aan worden zo de eerste contouren zichtbaar van de tekstgeschiedenis van de Statenvertaling. Er is nog veel meer onderzoek noodzakelijk, en ook daarbij zullen de huidige digitale editie van 1637 en de te verschijnen digitale editie van de tweede druk uit 1657 onmisbare hulpmiddelen zijn.